ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

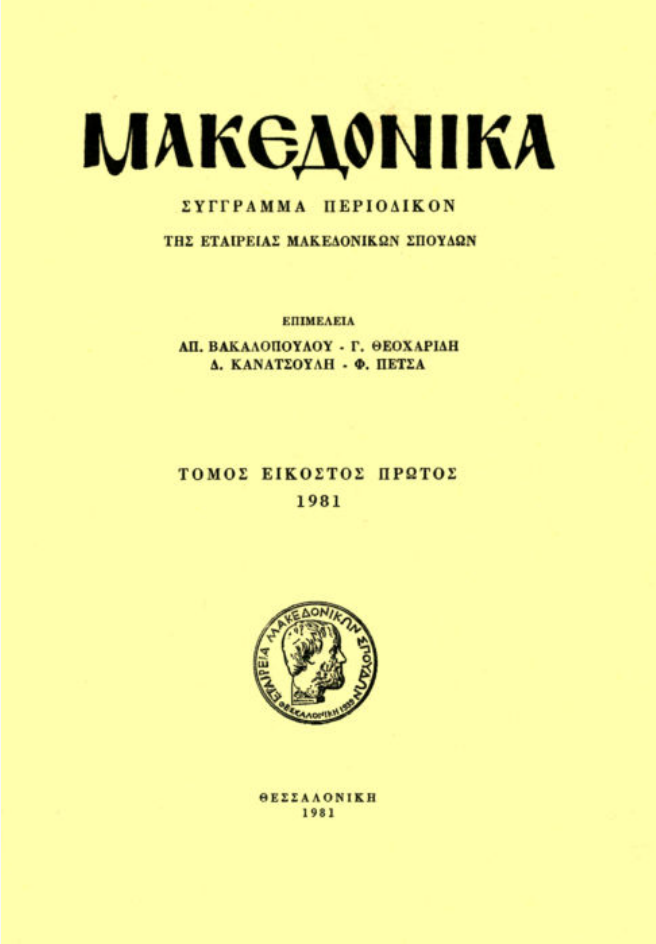
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ
Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ - Φ. ΠΕΤΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
1981

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1981

Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Αριστοτέλης Μέντζος

doi: 10.12681/makedonika.433

Copyright © 2014, Αριστοτέλης Μέντζος

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μέντζος Α. (1981). Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, *21*(1), 201–221. https://doi.org/10.12681/makedonika.433

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 12/10/2024 10:32:18

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν μνημείων ποὺ ὑπῆρχαν στὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ ὅσα στοιχεῖα παρέχουν οἱ δημοσιεύσεις, οἱ φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν καί, ὅπου ἦταν δυνατό, προσωπικὲς παρατηρήσεις[1]. Ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κιαγιᾶς ἐξεπόνησε τὰ σχέδια καὶ συνεργάσθηκε στὴν ἐπεξεργασία ὁρισμένων τμημάτων τοῦ κειμένου, συμβάλλοντας ἔτσι οὐσιαστικὰ στὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης. Βασικὰ βοηθήματα στὴν ἔρευνα ἦταν οἱ ἐκθέσεις τοῦ Μ. Καλλιγᾶ στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1936 ὡς τὸ 1941[2], οἱ ἔρευνες τοῦ τότε Ἐφόρου Στ. Πελεκανίδη καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη στὸ Ἀρχ. Δελτίο τοῦ 1961-62 καὶ 1963[3], καθὼς καὶ σχέδια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης[4].

Τὰ θεμέλια καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ποὺ διαπιστώθηκαν στὶς ἔρευνες μποροῦν γενικὰ νὰ καταταγοῦν σὲ δύο κατηγορίες: Στὴν πρώτη περιλαμβάνονται δύο ἰσχυροὶ τοῖχοι, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ μεγάλο βάθος καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ θεμελίου τους

---

1. Ἤδη ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ὑπηρεσία Ἀποκαταστάσεως Σεισμοπαθῶν Βορείου Ἑλλάδος, στὰ πλαίσια τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978, πραγματοποιεῖ ἀπὸ τὸ 1979 ἐκτεταμένες ἔρευνες, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς θὰ προσκομίσουν νέα στοιχεῖα διαφωτιστικὰ γιὰ τὰ παλαιότερα κτήρια.

2. Μ. Καλλιγᾶ, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1936, σ. 111-118, ΠΑΕ 1938, σ. 67-71, ΠΑΕ 1939, σ. 73-83, ΠΑΕ 1940, σ. 23-27, καὶ ΠΑΕ 1941, σ. 42-48.

3. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 17(1961-62) Β΄, 253-256. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18(1963) Β΄ 2, 235-240. Σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν δίνει ὁ D. Pallas, Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973, Rome 1977, σ. 63-65.

4. Εὐχαριστῶ τὶς ἐφόρους Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου καὶ Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν ἔφορο Κλασ. Ἀρχαιοτήτων Κ. Ρωμιοπούλου, ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσω ἀδημοσίευτα σχέδια τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας.

βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 5,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας[1]. Ἡ δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει ἕνα σύστημα τοίχων μὲ προσανατολισμὸ ποὺ ἀποκλίνει πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῶν προηγουμένων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ πολὺ ψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ ὁ ἄξονάς τους ταυτίζεται μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς δὲν εἶναι σήμερα ὁρατοί, ἡ ἔρευνα βασίστηκε κυρίως στὰ σχέδια καὶ στὶς δημοσιεύσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω (Σχ. 1)[2].

Οἱ τοῖχοι τῆς πρώτης ὁμάδας ἀποτελοῦν λείψανα ἑνὸς μεγάλου ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος. Ἔχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ στάθμη ἀπ' τὰ μεταγενέστερα χριστιανικὰ κτήρια καὶ πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ εὑρήματα γειτονικῶν οἰκοπέδων, ὅπως τὰ λείψανα τοῦ νυμφαίου ποὺ βρίσκονται νοτιοανατολικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας[3], τὰ ἐρείπια τοῦ λουτροῦ ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μακένζυ Κίνγκ 6[4], ἀλλὰ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλα, ὅπως τὰ εὑρήματα τοῦ οἰκοπέδου Ζεύξιδος καὶ Ἰκτίνου[5]. Γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος τίποτε δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσε ἕνα συγκρότημα θερμῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο, ἀνάμεσα περίπου στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ νυμφαῖο, λειτουργοῦσε ὡς τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1918 ἕνα τούρκικο λουτρὸ (Ἁγιὰ Σοφιὰ χαμάμ).

---

1. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 235. Στὸ ἑξῆς τὰ ὑψόμετρα θὰ μετροῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

2. Στὸ σχέδιο ποὺ παρατίθεται, ἡ συνεχὴς παχιὰ γραμμὴ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ τομὴ σὲ ἐνιαῖο ὕψος, ἀλλὰ μόνο διαπιστωμένη κατασκευή, ἀντίθετα μὲ τὴ διακεκομμένη, ποὺ ἀντιπροσωπεύει πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Στὸ σχέδιο συμπληρώνεται ἐπίσης τὸ περίγραμμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μὲ συνεχὴ παχιὰ γραμμὴ καὶ οἱ σύγχρονες πολεοδομικὲς γραμμὲς μὲ συνεχὴ λεπτὴ γραμμή. Γιὰ μεγαλύτερη εὐκρίνεια δὲν σημειώνονται στὸ σχέδιο τὰ ἴχνη τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων· δὲν σημειώνονται ἐπίσης τὰ λείψανα ἀπὸ διάφορα οἰκοδομήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ σύγχρονο ναὸ καὶ βρίσκονται κυρίως στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ μία στοὰ ποὺ ἀπολήγει ἀνατολικὰ σὲ ἀψίδα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Ἁγίας Σοφίας (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πελεκανίδη ὡς «βασιλικὴ»): Μ. Καλλιγᾶ, ὅ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 68 κ.ἑ., καὶ Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256, σχέδ. 2, καθὼς καὶ γιὰ ἕνα μικρὸ παρεκκλήσι ΒΔ τῆς Ἁγίας Σοφίας, προσκολλημένο στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σημερινοῦ περιβόλου: Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 236.

3. Ἐλάχιστες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ δίνονται στὸ BCH 46(1922) 527, εἰκ. 12.

4. Κ. Ρωμιοπούλου, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 29(1973-74) Β' 3, 678-681, σχέδ. 3-4.

5. Α. Βαβρίτσα, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 25 (1970) Β' 2, 366 κ.ἑ.

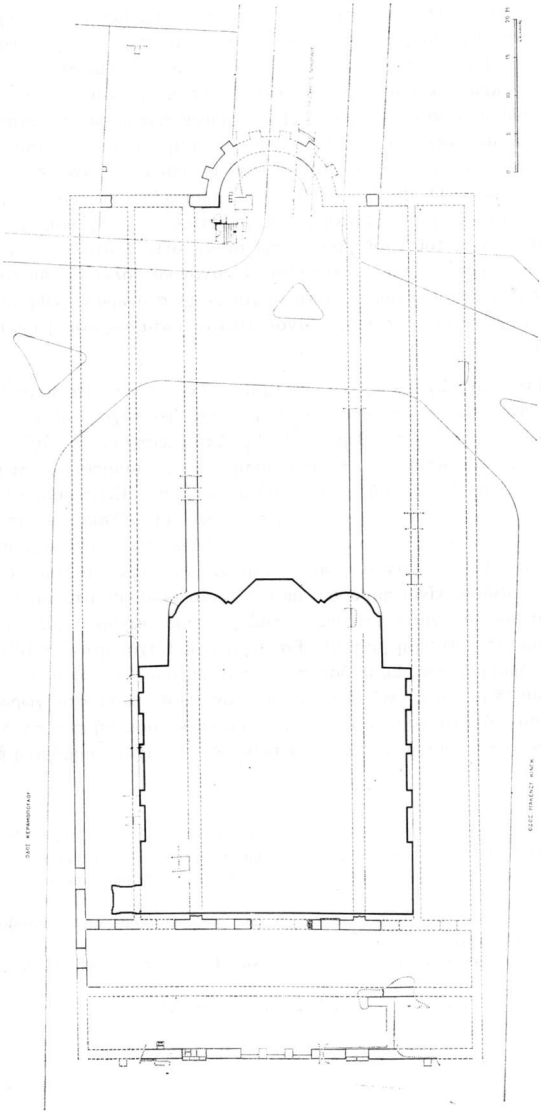

Σχ. 1. Τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας

Μέρος μόνον ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος κατέλαβε ἕνας παλαιοχριστιανικὸς ναός, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ προσαναστολισμός του καὶ ἡ ἀψίδα στὴν ἀνατ. πλευρά. Τὸ κτήριο ἔχει μορφὴ ἐπιμήκους παραλληλογράμμου καὶ ἀπολήγει ἀνατολικὰ σὲ προεξέχουσα ἀψίδα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ ναοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἡ σχεδιαστική του ἀποκατάσταση, βασίστηκαν στὰ ὑπάρχοντα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Οἱ συμπληρώσεις αὐτὲς προϋποθέτουν κυρίως τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ κτήριο κτίστηκε μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ βρίσκονται σὲ κανονικὲς ἀναλογίες μεταξύ τους, τὰ κυριότερα μεγέθη ἐκφράζονται σὲ κανονικὰ πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδιοῦ, τὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ τοῖχοι ἔχουν σταθερὰ μεγέθη καὶ στὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀκολουθεῖται κατὰ κανόνα ἡ ἀρχὴ τῆς συμμετρίας[1].

Ἡ ἀ ψ ί δ α[2]: Σχηματίζεται ἀπὸ τμῆμα κύκλου ἐλάχιστα μεγαλύτερο τῆς ἡμιπεριφερείας μὲ ἀπευθυσμένες ἀπολήξεις. Τὸ πάχος τοῦ καμπύλου τοίχου εἶναι 1,70 μ. καὶ στὸ θεμέλιο 1,90 μ. Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀψίδας καὶ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις 2 μ. περίπου μεταξύ τους διαμορφώνονται 6 ἀντηρίδες ὀρθογωνίου διατομῆς 1,50 × 1,00 μ. περίπου. Ἐξωτερικὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀψίδας περιτρέχει κτιστὴ ἀποχετευτικὴ αὔλακα, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο[3]. Τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς ἀποχετευτικῆς κατασκευῆς εἶναι 0,50 μ., ἐνῶ τὸ καθαυτὸ πλάτος τῆς αὔλακας 0,23 μ. Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδας εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομία τοῦ ὑπόλοιπου κτηρίου, μόνο ποὺ ἐδῶ γιὰ στατικοὺς λόγους χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ἐγγώνιοι λίθοι ἀπὸ δεύτερη χρήση[4]. Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωση. Σὲ ἀπόσταση 2,25 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχο καὶ περίπου 18 μ. νότια ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο τοῦ ναοῦ, μέσα στὸ χῶρο τοῦ πρεσβυτερίου, ἀποκαλύφθηκε κτιστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ προσιδιάζει σὲ ἕδρανα πρεσβυτέρων[5]. Οἱ πέντε βαθμίδες της εἶχαν μαρμάρινη ἐπέν-

1. Βλ. παρακ. σ. 212.

2. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀψίδα γενικά: Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η , ὅ.π., σ. 256. Ἐπίσης Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ά ν ν η, ὅ.π., σ. 238 κ.ἑ. Σήμερα τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδας διατηροῦνται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ ὑπόγειο.

3. Σύμφωνα μὲ σκίτσο τοῦ τότε ἐφόρου Ἀ. Ξυγγόπουλου, σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η , ὅ.π., πίν. 311α, καὶ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ά ν ν η, ὅ.π., πίν. 268α.

5. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η , ὅ.π., σ. 256, πίν. 311β καὶ σχέδ. 3.

δυση· τὸ ὕψος (ρίχτι) καὶ τὸ πάτωμα τῶν βαθμίδων μετροῦν περίπου 0,30 μ.[1]. Ἡ ὅλη κατασκευὴ ἦταν ἐπενδεδυμένη μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 1,12 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὸν τοῖχο διατηρήθηκε ἕνα τμῆμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν σπαράγματα ψηφιδωτοῦ καὶ τοιχογραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῆς κόγχης. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτά, ὅπως καὶ τὰ κεραμικὰ εὑρήματα, χρονολογοῦνται στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ βρέθηκαν ἐνδομημένα στὸν τοῖχο τῆς ἁψίδας[2], ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ χῶρος τῆς ἁψίδας λειτουργοῦσε μὲ κάποιο τρόπο καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἵδρυση στὴ θέση του τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὁ κυρίως ναός: Τμήματα τοῦ ἀνατ. τοίχου, πάχους 1,60 μ., ἀποκαλύφθηκαν βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὴν κόγχη[3]. Μεγάλα τμήματα τοῦ βόρ. καὶ τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερα ὁρατά· ὁ βόρ. τοῖχος ἔχει πάχος 1,28 μ., ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ μῆκος περίπου 50 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος μέχρι 2,20 μ.[4]. Ὡστόσο τὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς τοιχοποιίας του ἔχουν συμπληρωθεῖ σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους καὶ ὁ ἴδιος τοῖχος χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ὡς βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς μονόχωρης «βασιλικῆς» ποὺ ἦταν προσκολλημένη στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ἁγίας Σοφίας[5]. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπερυψωμένου τουρκικοῦ προστώου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτ. τοῖχος τοῦ ναοῦ, μόλις 0,70 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας. Τὸ πάχος του εἶναι 1,28 μ.· σήμερα εἶναι ὁρατὸς σὲ μῆκος περίπου 31,27 μ. καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 0,60 μ. πάνω ἀπ' τὴ

---

1. Σύμφωνα μὲ σχέδιο τῆς Ἐφορείας Βυζ. Ἀρχαιοτήτων. Ἡ Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 239, ἀναφέρει ὕψος καὶ πάτημα τῶν βαθμίδων 0,19 μ. καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Πελεκανίδη (ὅ.π., σ. 204, σημ. 5) γιὰ τὸν προορισμό τους.

2. Πρόκειται γιὰ ἕναν πεσσίσκο ἀπὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 239.

3. Τμῆμα τοῦ βόρ. σκέλους ἀποκαλύφθηκε στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Βλ. σχετ. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 237, σχέδ. 1. Τμῆμα τοῦ νότ. σκέλους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ ἀπέναντι οἰκοπέδου Πρίγκ. Νικολάου 2, σύμφωνα μὲ σχεδιάγραμμα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Ὅ.π., σ. 236.

5. Βλ. παραπ. σ. 202, σημ. 2. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Πελεκανίδη, φαίνεται ὅτι ἡ «βασιλική» κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς ὡς πρόσκτισμα-στοὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ τοίχου καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἁψίδας μαρτυροῦν τὴ συνεχὴ χρήση τοῦ χώρου ὡς τοὺς παλαιολόγειους χρόνους. Βλ. σχετ. Μ. Καλλιγᾶ, ὅ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 69 κ.ἑ. Ἀνάλογα ἴχνη μεταγενέστερων συμπληρώσεων παρουσιάζει ὁ γειτονικὸς βόρειος τοῖχος τοῦ νάρθηκα.

στάθμη τοῦ θεμελίου. Ὁ νότ. τοῖχος τοῦ ναοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκε ποτὲ σ' ὅλο του τὸ πάχος· ἕνα μικρὸ τμῆμα ὅμως τῆς ἐσωτερικῆς —βόρειας— ὄψης του ἀποκαλύφθηκε σὲ μιὰ ἐρευνητικὴ τομὴ τοῦ Μ. Καλλιγᾶ[1].

Τὸ παραλληλόγραμμο τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικὰ κατὰ μῆκος σὲ πέντε κλίτη μὲ τέσσερις στυλοβάτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαπιστώθηκαν τμήματα τῶν θεμελιώσεων, ποὺ ἔχουν τὴ μορφὴ συνεχῶν τοίχων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέληγαν στὸν ἀνατολικό. Στὸ ὁρατὸ τμῆμα τοῦ δυτ. τοίχου διακρίνονται οἱ ἀρχὲς τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους· ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης οἱ ἀπολήξεις τῶν θεμελίων τῶν δύο βόρειων στυλοβατῶν στὸ σημεῖο ὅπου συναντῶνται μὲ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ[2]. Τὰ πάχη τῶν θεμελίων τῶν στυλοβατῶν εἶναι 1,60 μ. γιὰ τοὺς μεσαίους καὶ 1,10 μ. γιὰ τοὺς πλαγίους. Τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τῶν τελευταίων μειώνεται στὸ ἀνώτερο τμῆμα του σὲ 0,95 μ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι 6,30 μ. περίπου καὶ τὸ καθαρὸ πλάτος τοῦ μεσαίου εἶναι 19,95 μ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ νάρθηκα μὲ τέσσερα ἀνοίγματα πλ. 2,20-2,30 μ., τοποθετημένα ἀξονικὰ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ κλίτος ἀντιστοιχοῦσαν τρία ἀνοίγματα[3]: ἕνα στὸ κέντρο πλ. 4,50 μ. καὶ δύο στενότερα πλ. 2,40 μ. ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ.

Ν ά ρ θ η κ α ς: Ὁ νάρθηκας ἔχει τὴ μορφὴ ἑνὸς στενομήκους ἑνιαίου χώρου, ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 7,10 × 50,05 μ. Ὁρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ ναοῦ, πρὸς Ν πιθανότατα ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ νότ. τοίχου[4], πρὸς Α ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς Δ ἀπὸ ἕναν παράλληλο πρὸς τὸν προηγούμενο τοῖχο, ποὺ χωρίζει τὸ νάρθηκα ἀπὸ ἕνα δεύτερο ἐπίσης στενομήκη χῶρο, ποὺ διαμορφώνεται στὰ δυτικά του. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο μὲ ἕνα ἄνοιγμα πλ. 2,60 μ. στὸ μέσο τοῦ βόρειου

1. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ , ὅ.π., ΠΑΕ 1939, σ. 78 καὶ εἰκ. 2-3. Στὴν ἴδια τομὴ ἀποκαλύφθηκαν ἴχνη τριῶν ἐπαλλήλων δαπέδων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνώτερο, μὲ μαρμάρινες πλάκες, ἴσως ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ναοῦ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου παραστάθηκε στὸ σχέδιο ἴσο πρὸς τὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου.

2. Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ά ν ν η , ὅ.π., σ. 240. Ὁ Κ α λ λ ι γ ᾶ ς εἶχε ἐπίσης ἀποκαλύψει μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας τμήματα τῶν παρειῶν τῶν δύο κεντρ. στυλοβατῶν τοῦ ναοῦ: ὅ.π., ΠΑΕ 1936, εἰκ. 1.

3. Προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους. Βλ. πρόχειρα Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, Ι, σ. 148. Στὸ δυτ. τμῆμα τοῦ βόρ. τοίχου διαμορφώνεται ἕνα ἄνοιγμα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τῆς Ἁγ. Σοφίας, τὸ ὁποῖο ἴσως δὲν ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ.

4. Τὸ ὅριο τοῦ νάρθηκα πρὸς Ν δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.

τοίχου[1]· ἀνάλογο ἄνοιγμα ἴσως ὑπῆρχε καὶ στὸ μέσο τοῦ νότ. τοίχου. Ὁ βόρ. τοῖχος καὶ ἡ ΒΔ γωνία, καθὼς καὶ ἕνα τμῆμα μήκους 4 μ. ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἔχουν διαπιστωθεῖ ἀνασκαφικά[2]. Δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστοῦν τὰ ἀνοίγματα ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ὁ δυτ. τοῖχος. Τὸ δάπεδο τοῦ νάρθηκα καλυπτόταν μὲ ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες[3].

«Ἐξωνάρθηκας»: Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα σχηματίζεται ἕνας ἄλλος χῶρος ἐσωτερικοῦ πλάτους 6,90 μ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε μόνο ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ δυτ. τοίχου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς στὸ ἀνασκαμμένο τμῆμα του[4] διατρυπᾶται ἀπὸ τρία ἀνοίγματα: Ἕνα στὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου, πλ. 9,20 μ., καὶ δυὸ ἄλλα, πλ. 3 μ., ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ, σὲ ἀποστάσεις 4,50 μ. ἀπὸ αὐτό. Τὸ κεντρικὸ ἄνοιγμα διαιρεῖται σὲ τρία ἴσα μέρη, πλ. 2,40 μ. τὸ καθένα, μὲ δυὸ μαρμάρινους πεσσούς, ποὺ ἔχουν διαστάσεις βάσεως 1 × 1,30 μ. Τὰ κατώφλια τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος ἀποτελοῦνται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες σὲ δεύτερη χρήση[5] καὶ δὲν παρουσιάζουν ἴχνη τόρμων γιὰ θυρόφυλλα[6]. Τὰ κατώφλια τῶν δύο πλάγιων ἀνοιγμάτων δὲν σώθηκαν ἀκέραια, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν παρόμοια μὲ τὰ κατώφλια τοῦ κεντρικοῦ. Οἱ παραστάδες τῶν ἀνοιγμάτων ἦταν ἐπενδεδυμένες μὲ ὀρθομαρμάρωση[7]. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτ. τοῖχο, σὲ ἀπόσταση 2,40 μ. βόρεια ἀπὸ τὸ βόρ. ἄνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνη βάση μαρμάρινης παραστάδας διαστ. 1 × 1 μ. περίπου[8]. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ὑπάρχει τόρμος γιὰ μολυβδοχόηση, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι καὶ ὁ κορμὸς τῆς παραστάδας ἦταν ἐπίσης μαρμάρινος. Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκε ἕνα «γαμματοειδὲς» θεμέλιο ποὺ δὲν συνδέεται μὲ τοὺς τοίχους ποὺ ὁρίζουν τὸ χῶρο· τὸ μακρὺ σκέλος τοῦ θεμελίου αὐτοῦ ἔχει πάχος 1 μ. καὶ τέμνει ἐγκάρσια τὸ χῶρο σὲ ὅλο τὸ πλάτος του, ἐνῶ τὸ βραχὺ σκέλος, μήκ. 3,50 μ. καὶ πάχ. 1,24 μ.[9], προχωρεῖ πρὸς Β σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ χώρου.

---

1. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 236.
2. Ὅ.π. Ἐπίσης Μ. Καλλιγᾶ, ὅ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24 καὶ εἰκ. 1-2.
3. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 236.
4. Μ. Καλλιγᾶ, ὅ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24, καὶ ΠΑΕ 1941, σ. 45-46. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238 καὶ σχέδ. 1.
5. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν τὰ ἴδια τὰ κατώφλια καὶ ὄχι τὴν ὑποδομή τους: στὸ βόρ. πλάγιο ἄνοιγμα, ἡ ὀρθομαρμάρωση τῆς παραστάδας (βλ. παρακ., σημ. 7 τῆς ἴδιας σελ.), πατεῖ ἀκριβῶς ἐπάνω στὶς πλάκες.
6. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238.
7. Μ. Καλλιγᾶς, ὅ.π., ΠΑΕ 1941, σ. 45 καὶ εἰκ. 6.
8. Ὅ.π., σ. 46, εἰκ. 6 καὶ 7.
9. Ὅ.π., ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1 καὶ 2.

Ἡ λειτουργία του δὲν εἶναι προφανής, εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοίχους καὶ ἴσως ἔχει σχέση μὲ τὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ δυτ. τοίχου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτ. ὄψη του, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο πλινθόκτιστο θεμέλιο παραστάδας, διαστ. 0,96 × 0,96 μ.[1], ποὺ ἀπέχει 5,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς προέκτασης τοῦ νότ. τοίχου τοῦ ναοῦ. Ὁ προορισμὸς τοῦ θεμελίου αὐτοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, σχετίζεται ὅμως μὲ τὴ γενικότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ καὶ ἀνέκαθεν λειτουργοῦσε ὡς αὐλὴ τοῦ ναοῦ. Στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς καὶ κοντὰ στὸ δυτ. τοῖχο ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἴχνη δαπέδων ψηφιδωτοῦ καὶ πλακοστρώτου[2]. Μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς αὐλῆς δίνει ἡ ὕπαρξη τῆς πλινθόκτιστης παραστάδας. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βόρ. καὶ νότ. ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ προεκτεινόμενοι πρὸς δυσμὰς σχημάτιζαν τὴν αὐλή, τότε ἡ παραστάδα, μαζὶ μὲ ἀντίστοιχη ποὺ ἴσως ὑπῆρχε στὸ βόρ. τμῆμα τοῦ δυτ. τοίχου, δεχόταν τὶς ἀπολήξεις κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν ἀπὸ πλάγιες στοὲς μὲ ἐσωτερικὸ πλάτος 5,50 μ.[3]. Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ὁ χῶρος τοῦ «ἐξωνάρθηκα» μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς εἶδος ἀνατολικῆς στοᾶς αἰθρίου· ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ σωζόμενο τμῆμα τοῦ δυτ. τοίχου ποὺ ἔβλεπε στὴν αὐλὴ διαμορφώνονται ἀνοίγματα χωρὶς θυρόφυλλα. Τὸ δυτ. ὅριο τοῦ αἰθρίου-αὐλῆς στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστό, εἶναι ὅμως λογικὸ ὅτι συνέπιπτε περίπου μὲ τὸ δυτ. ὅριο τοῦ αἰθρίου τῆς νεότερης Ἁγίας Σοφίας. Τὸ ὅριο αὐτὸ δίνεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ, ποὺ σωζόταν σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση καὶ μετὰ τὸ 1890[4]. Ἂς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ὅριο αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴ χάραξη τοῦ κάθετου δρόμου (cardo), στὴ θέση περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας, ποὺ συναντοῦσε τὴ Λεωφόρο, περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἀχειροποίητο καὶ συνεχιζόταν ὧς τὸ ὕψος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς[5]. Σύμφωνα μ'

1. Ὅ.π., σ. 24 καὶ εἰκ. 1.

2. Ὅ.π., εἰκ. 1. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238.

3. Ἀντένδειξη στὴν ὑπόθεση τῆς πλάγιας στοᾶς ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θεμέλιο τῆς παραστάδας δὲν συνδέεται μὲ ὑποθεμελίωση στυλοβάτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καλλιγᾶς, ὅ.π., σ. 24, ὑποθέτει ὅτι τὸ θεμέλιο σχετίζεται μὲ διακοσμητικὴ πρόσοψη τοῦ κτηρίου.

4. Ὁ J. Strzygowski, Der Dom zu Aachen, Leipzig 1904, σ. 72 καὶ εἰκ. 42, παραθέτει σὲ σχέδιο τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπου σημειώνονται ἑκατέρωθεν τοῦ προπύλου τμήματα ἑνὸς μακροῦ τοίχου, πιθανῶς τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ περιβόλου. Γιὰ τὴν παραπομπὴ εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο-ἀρχιτέκτονα Γ. Βελένη. Ὁ ἴδιος τοῖχος εἰκονίζεται στὸ βιβλίο τοῦ O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, εἰκ. 9, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς φωτογραφίας.

5. Τὴν ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ὁδοῦ (cardo maximus;) δέχεται καὶ ὁ M. Vickers, Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, «Ἀρχαία Μακεδονία,

α

β

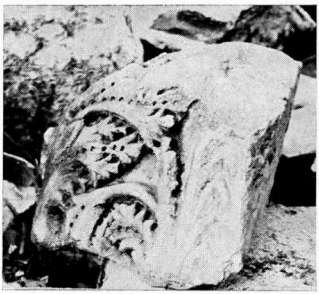

γ

δ

Τμήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων μὲ συμφυὲς ἐπίθημα
τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας

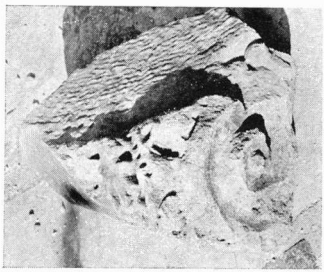

α

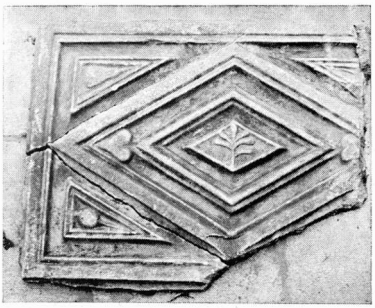

β

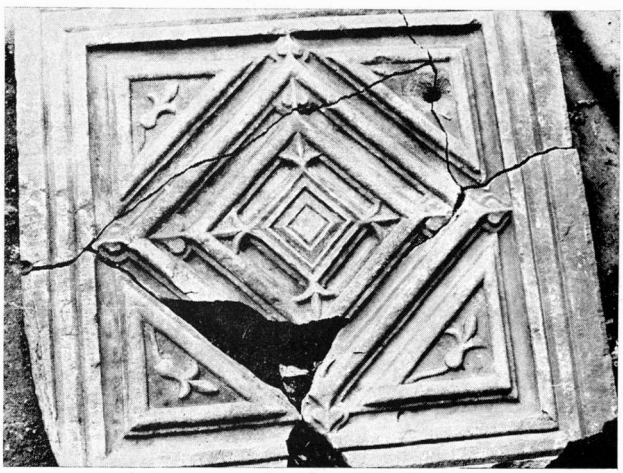

γ

α. Τμῆμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας
β-γ. Πλάκες θωρακίων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὸ δάπεδο τῆς Ἁγίας Σοφίας

αὐτά, τὸ μῆκος τοῦ αἰθρίου τοῦ ναοῦ ἦταν περίπου 54 μ. καὶ τὸ πλάτος του, ἂν τὸ δεχθοῦμε ἰσοπλατὲς μὲ τὸ ναό, περίπου 53 μ.[1] (σχ. 2).

Θ ε μ ε λ ι ώ σ ε ι ς: Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένο πάνω σ' ἕνα μεγάλο ἄνδηρο ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο γιὰ νὰ περιλαμβάνει τὸ συγκρότημα τῶν θερμῶν. Ἡ στάθμη τοῦ ἀνδήρου αὐτοῦ ὑψώθηκε στὴ χριστιανικὴ περίοδο κατὰ 2,75 μ. περίπου[2]. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπέβαλε τὴ θεμελίωση τοῦ

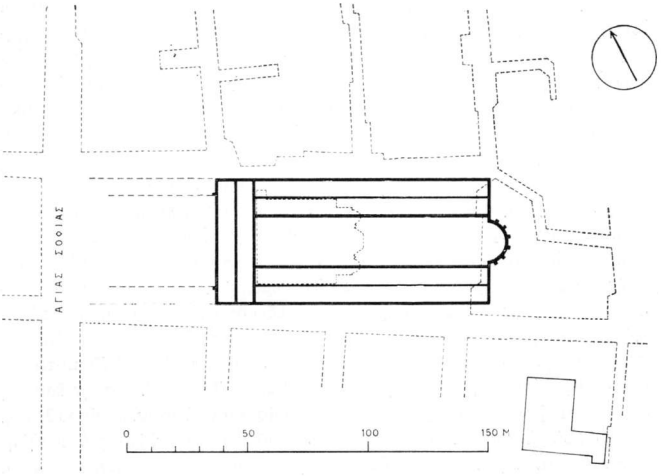

Σχ 1

Σχ. 2. Σχεδιάγραμμα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μέσα στὸν πολεοδομικὸ κάνναβο τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν τὸ 1917

Α' Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26 ἕως 29-8-1968», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251, εἰκ. 3. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ἴδιος δρόμος λειτουργοῦσε καὶ στὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

1. Ἤδη ὁ Μ. Καλλιγᾶς, στὸ βιβλίο του, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, σ. 2, δέχεται τὸ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς Ἁγίας Σοφίας περίπου 52 μ., χωρὶς νὰ διευκρινίζει πῶς φτάνει στὸ συμπέρασμα αὐτό.

2. Βλ. παραπ., σ. 202, σημ. 1. Ὁ λόγος ποὺ ἀνυψώθηκε τόσο τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι γνωστός· ἴσως τὸ ρωμαϊκὸ ἄνδηρο δὲν βρισκόταν σὲ ἐνιαία στάθμη, ποὺ ἦταν ὅμως ἀπαραίτητη γιὰ τὸ χριστιανικὸ ναό.

ναοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλο βάθος, ποὺ φθάνει τὰ 6,30 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, δηλαδὴ σὲ ὑψόμετρο 2-2,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Τὸ ὑψόμετρο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πιθανῶς στὴ στάθμη τοῦ παρθένου ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτό. Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα μὲ ἀργολιθοδομή, μὲ σπάνια χρήση σποραδικῶν πλίνθων, χωρὶς ἐπίχρισμα. Ἡ τοιχοδομία τους ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ θεμελίου ὡς τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, γιατὶ τὸ χρίσιμο τῶν θεμελίων τοίχων προηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου. Κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτὴ ὡς τὴ βάση τους τὰ θεμέλια ἔχουν χτισθεῖ σὲ λάκκο. Οἱ τοῖχοι τῶν θεμελίων στὴν ἐπαφή τους μὲ τὸ ἔδαφος διαπλατύνονται σχηματίζοντας εἶδος πέλματος· μερικὲς φορὲς ἡ διαπλάτυνση αὐτὴ εἶναι βαθμιδωτή. Στὶς διάφορες ἀνασκαφικὲς τομὲς ἐρευνήθηκαν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν τεσσάρων κιονοστοιχιῶν, τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκα. Τὸ θεμέλιο τοῦ βόρ. πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε στὸ σημεῖο ὅπου συναντιέται μὲ τὸ βόρ. μακρὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο[1]. Τὸ θεμέλιο ἔχει πάχος 1,10 μ. στὴν κορυφή του καὶ σώζεται (σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ) σὲ ὑψόμ. 7,60 μ. περίπου[2]. Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ ἑδράζεται ὁ βόρ. ἐξωτερικὸς τοῖχος ἑνὸς πολὺ μεταγενέστερου προσκτίσματος-παρεκκλησίου, ποὺ ἦταν προσκολλημένο στὸ βόρ. τοῖχο τῆς πρόθεσης τῆς Ἁγίας Σοφίας[3]. Τὸ θεμέλιο τοῦ νότιου πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μιὰ τομὴ ποὺ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς Ἁγ. Σοφίας, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου παραθύρου ἀνατολικὰ ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο[4]. Ἀποκαλύφθηκε τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη σὲ ὑψόμ. περίπου 6,70 μ.· τὸ πάχος τοῦ θεμελίου στὴν κορυφὴ του εἶναι 1,05 μ. Τὸ θεμέλιο στὴν ἕδρασή του παρουσιάζει βαθμιδωτὴ διεύρυνση καὶ βρίσκεται σὲ ὑψόμ. περίπου 2, 45μ. Παρόλο ποὺ τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους ἐρευνήθηκαν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο μῆκος, δὲν βρέθηκαν πουθενὰ οἱ μαρμάρινοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ὡς ποιὸ ὕψος σώθηκαν τὰ θεμέλια, φαίνεται ὅμως ὅτι σώθηκαν σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δα-

---

1. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 67 καὶ εἰκ. 2. Ὁ Καλλιγᾶς τὸ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ὡς ἐνισχυτικὸ θεμέλιο τῆς Ἁγίας Σοφίας.

2. Ἀπὸ τὶς μετρήσεις τοῦ Μ. Καλλιγᾶ, ὅ.π., εἰκ. 2, ἐπιβεβαιώνεται μὲ ἐλάχιστη διαφορὰ τὸ ὑψόμετρο τοῦ δαπέδου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου, ὅπως τὸ μέτρησε ἡ Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 235.

3. Ὅπως φαίνεται σὲ παλαιότερες φωτογραφίες, M. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, πίν. 1, καὶ N. Kondakov, Makedonija, St. Petersburg 1908, εἰκ. 31, τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶχε κόγχη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά.

4. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 70 καὶ εἰκ. 5. Οἱ μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ ἔγιναν ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

πέδου τοῦ κλίτους. Εἰδικὰ τὸ θεμέλιο τοῦ νότ. στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 23 μ. καὶ βάθος 4 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφή του, χωρὶς ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἕδρασή του[1].

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου τοῦ τουρκικοῦ προστώου ὡς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3,50 μ. καὶ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή του[2]. Ἔχει πάχος 1,28 μ. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμ. 5,70 μ. περίπου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ τελευταίου πρὸς Δ χώρου ἐρευνήθηκε σὲ μεγαλύτερο μῆκος. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμ. περίπου 8,75 μ. καὶ τὸ θεμέλιό του ἀποκαλύφθηκε μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου, δηλαδὴ 5,50 μ. περίπου, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου αὐτοῦ συναντᾶ τὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο[3]. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ παλαιοχριστιανικὸς τοῖχος ὑπερπηδᾶ τὸ ρωμαϊκὸ χωρὶς νὰ τὸν καταστρέφει, μὲ ἕνα τοξωτὸ ἄνοιγμα ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων. Ἔτσι ὁ παλαιότερος τοῖχος διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο[4].

Ἡ κατασκευὴ ἑνὸς τέτοιου μεγάλου κτηρίου, ὅσο ἁπλὴ κι ἂν ἦταν ἡ μορφή του, ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς εἰδικὲς γνώσεις καὶ λεπτομερὴ ἀρχιτεκτονικὸ κάνναβο, τὸ «σκάριφο», ὅπως συνέβαινε στὰ περισσότερα μεγάλα κτήρια τῆς ἐποχῆς[5]. Πρέπει ἑπομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκε ἕνα σταθερὸ μέτρο μήκους καὶ ὅτι τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν μιὰ ἁπλὴ ἀναλογία μεταξύ τους. Ὅλα τὰ μεγέθη τοῦ ναοῦ μετριοῦνται σὲ πόδια[6]· στὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἀκριβὲς μῆκος τοῦ ποδιοῦ κυμαίνεται ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο, καὶ ἴσως μὲ τὴν ἐποχή, ἀπὸ 30,8 ἑκ. μέχρι 32 ἑκ.[7]. Ἀνάμεσα στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς, ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο διαι-

---

1. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1939, σ. 73 καὶ 76, εἰκ. 1-2. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 255-56, παρένθ. σχέδ. 1. Κατὰ τὸν Πελεκανίδη, ὁρισμένες βαθύνσεις στὸ νότιο στυλοβάτη μαρτυροῦν ὑποδοχὲς βάσεων κιόνων. Τρεῖς τέτοιες βαθύνσεις σημειώνονται στὸ σχέδιο: οἱ δύο πρῶτες ἀπέχουν μεταξύ τους 0,40 μ. καὶ ἡ τρίτη ἀπέχει ἀπ' τὶς ἄλλες 4,40 μ.

2. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1940, σ. 24 καὶ εἰκ. 1-2.

3. Ὅ.π.

4. Ὅ.π. καὶ Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 2. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε στὸ τμῆμα τοῦ νότιου κεντρικοῦ στυλοβάτη ποὺ ἐρευνήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν ΥΑΣΒΕ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐπίσης καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ διέρχονται κάτω ἀπ' τοὺς τοίχους τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Βλ. σχετ. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 233.

5. Πλῆθος ἱστορικὲς μαρτυρίες βεβαιώνουν τὴ χρήση τέτοιων «σκαρίφων». Βλ. πρόχ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, Ι, σ. 82 καὶ 600.

6. P. A. Underwood, Some Principles of Measurement in the Architecture of Justinian, CahArch 3(1948) 64-74. Ἐπίσης E. Schilbach, Byzantinische Metrologie, HAW 12, Byz. Handbuch 4, München 1970, σ. 15 κ.ἑ.

7. P. A. Underwood, ὅ.π., σ. 65 καὶ 71.

ρούμενες οἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου δίνουν τὰ περισσότερα ἀκριβὴ πηλίκα εἶναι ὁ 31,2 ἑκ. Ὅπως φαίνεται στὸν παρακάτω πίνακα, οἱ κυριότερες διαστάσεις τοῦ μνημείου σὲ πόδια εἶναι[1]:

Γενικὲς διαστάσεις:

Μῆκος ναοῦ	97 μ. : 0,312=310,89 ~ 311 π.
Πλάτος ναοῦ	53,05 μ. : 0,312=170,03 ~ 170 π.
Μῆκος ναοῦ μαζὶ μὲ τὸ νάρθηκα	01,08 μ. : 0,312=340 π.

Πλάτος κλιτῶν (καθαρό):

Πλάτος μέσου κλίτους	19,95 μ. : 0,312=63,95 ~ 64 π.
Πλάτος πλαγίων κλιτῶν	6,40 μ. : 0,312=20,51 ~ 20,5 π.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν παραπάνω μεγεθῶν προκύπτουν οἱ ἑξῆς λόγοι[2]: Λόγος μέσου πρὸς πλάγιο κλῖτος 3: 1. Λόγος μέσου πρὸς τὰ δύο πλάγια κλίτη μαζὶ 3 : 2. Λόγος μήκους πρὸς πλάτος τοῦ ναοῦ (τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ ὑπολογίζεται μαζὶ μὲ τὸ νάρθηκα) 2 : 1.
Πλάτος ναοῦ πρὸς πλάτος μέσου κλίτους (καθαρὸ πλάτος) 2,5 : 1.

Δάπεδα: Τὸ πρόβλημα τῶν δαπέδων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στάθμης τους δὲν ἔχει φωτισθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὶς ὡς τώρα μικρὲς σὲ ἔκταση ἔρευνες, οἱ ὁποῖες κυρίως περιορίστηκαν στὴ διαπίστωση τῶν τοίχων καὶ τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου. Μιὰ πρόσθετη δυσκολία προκύπτει ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καταστράφηκαν ἢ ἀποξηλώθηκαν σὲ μεγάλη ἔκταση μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου, καθὼς κι ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαφορὰ ἀναμεσα στὶς στάθμες τῶν δαπέδων τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας εἶναι πολὺ μικρή.

Ἀνάμεσα στὸ βόρειο ἔδρανο τοῦ θρόνου τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα δαπέδου ἀπὸ ἔγχρωμο μαρμαρο-

---

1. Τὰ πάχη τῶν τοίχων καὶ τῶν στυλοβατῶν δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ ἀκρίβεια, διότι δὲν ὑπάρχουν μετρήσεις στὸ ἴδιο ὕψος καὶ δὲν εἶναι παντοῦ γνωστὴ ἡ στάθμη τῶν δαπέδων. Οἱ διαστάσεις τους ὅμως σὲ πόδια κατὰ προσέγγιση εἶναι οἱ παρακάτω: πάχος πλαγίων στυλοβατῶν 3 π., πάχος ἐξωτ. τοίχων (ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ) 4 π. καὶ πάχος ἀνατ. τοίχου καὶ κεντρικῶν στυλοβατῶν 5 π.

2. Στὶς συγκρίσεις μεγεθῶν ὑπολογίζονται καὶ τὰ πάχη τῶν στυλοβατῶν, ὡς ἑξῆς: πλάτος πλαγίου κλίτους θεωρεῖται τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐσωτ. παρειὰ τοῦ ἐξωτ. τοίχου μέχρι τὸ μέσο τοῦ πλάγιου στυλοβάτη καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάγιου μέχρι τὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Πλάτος τοῦ μέσου κλίτους εἶναι τὸ καθαρὸ πλάτος, σὺν τὸ πάχος τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Βλ. σχετ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, Ι, σ. 203, σημ. 1.

θέτημα (σχ. 3)[1]. Τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφαπτόμενα πολύχρωμα ἑξάγωνα· ἀνάμεσά τους σχηματίζονται μικρότερα κατὰ κορυφὴ τετράγωνα. Τὸ κύριο θέμα πλαισιώνεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἑδράνου ἀπὸ δύο μαρμάρινες ταινίες. Ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ἑδράνου διαπιστώθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ λευκὲς μαρμάρινες πλάκες, πλ.

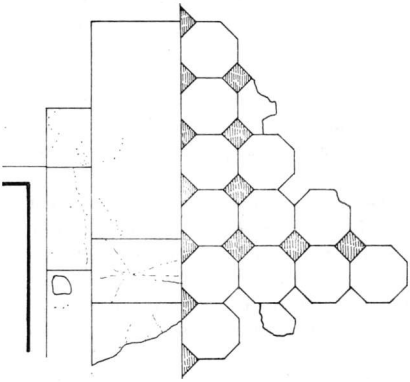

Σχ. 3. Ἱερὸ Βῆμα. Τμῆμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου

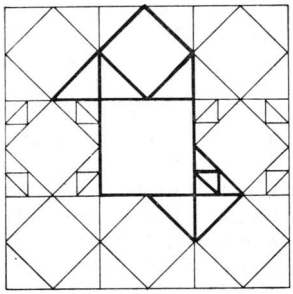

Σχ. 4. Τμῆμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση

0,50 μ. περίπου καὶ μήκ. ἕως 2 μ. περίπου, παράλληλες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἀνατολικὰ ἀπ' τὸ πλακόστρωτο καὶ ἐπάνω στὴ νοητὴ γραμμὴ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης, ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος χῶρος 2×2,30 μ. περίπου, στρωμένος μὲ ὀπτοπλίνθους, σὲ στάθμη ἀρκετὰ χαμηλότερη ἀπ' τὴ στάθμη τοῦ ὑπόλοιπου χώρου[2]. Ὁ προβληματικὸς αὐτὸς χῶρος ἑρμηνεύτηκε ὡς προθάλαμος εἰσόδου σὲ κάποιο ὑπόγειο κτίσμα κάτω ἀπ' τὸ χῶρο τῆς κόγχης. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος γενικὰ δὲν βρίσκεται σὲ ἑνιαία στά-

1. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256, σχέδ. 3 καὶ πίν. 311γ. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 239, πίν. 268γ.

2. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256 καὶ πίν. 311α. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 239 καὶ σχέδ. 1.

θμη· τὸ μαρμαροθέτημα ἔχει ὑψόμ. 8,74 μ., τὸ πλακόστρωτο 8,89 μ. καὶ τὸ πλίνθινο δάπεδο 7,93 μ.[1].

Τμήματα δαπέδων ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ναὸ ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τοῦ κεντρικοῦ καὶ στὸ πρῶτο βόρειο κλίτος[2]. Στὸ μέσο περίπου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ἔγχρωμου μαρμαροθετήματος· τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἐναλλὰξ ἀπὸ ἁπλὰ τετράγωνα καὶ τετράγωνα μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἄλλα μικρότερα. Μέσα στὰ τρίγωνα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐγγραφὴ τῶν τετραγώνων ἐγγράφονται μικρότερα, ἰσόπλευρα ἐπίσης τρίγωνα (σχ. 4). Στὸ χῶρο τοῦ πρώτου πλάγιου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμῆμα δαπέδου ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πλ. 0,60-0,70 μ. καὶ μήκ. 1-1,30 μ. Τὸ ὑψόμ. τοῦ δαπέδου στὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπολογίζεται στὰ 8,25 μ. καὶ στὸ πλάγιο κλίτος στὰ 8,15 μ. περίπου[3].

Τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ἐμπρὸς ἀπ' τὴ βόρεια πλάγια εἴσοδο πρὸς τὸ ναό· ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, 1×2 μ. περίπου, τοποθετημένες ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου. Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου αὐτοῦ εἶναι 8,25 μ.[4]. Τμήματα τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπ' τὸ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἔρευνες τοῦ Μ. Καλλιγᾶ καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη. Ὁ πρῶτος ἀποκάλυψε ἀμέσως νότια ἀπ' τὸ γαμματοειδὲς θεμέλιο τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου: ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ πλαισίου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες κάθετες μεταξύ τους, σὲ λευκὸ βάθος[5]. Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου, ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν παραστάδα, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα πλακοστρώτου ἐγκάρσιου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν ὑπολογίζονται σὲ 0,80×0,40 μ. περίπου[6]. Τμῆμα μαρμάρινου πλακοστρώτου, ὅμοιο μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης στὸ κέντρο τοῦ ἴδιου χώρου, στὸ ὕψος τοῦ τριπλοῦ ἀνοίγματος καὶ στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα[7]. Ἡ ὕπαρξη δύο διαφορετικῶν δαπέδων, μωσαϊκοῦ καὶ πλακοστρώτου, στὸν ἴδιο χῶρο, πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ γαμματοειδὲς θεμέλιο ποὺ περιορίζει

1. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 239.

2. Στ. Πεκεκανίδη, ὅ.π., σ. 256 καὶ παρένθ. σχέδ. 1.

3. Ὅ.π., σ. 253 καὶ παρένθ. σχέδ. 1. Τὰ ὑψόμετρα τῶν δαπέδων αὐτῶν ὑπολογίστηκαν μὲ ἀναγωγὴ τῶν σχετικῶν ὑψομέτρων ποὺ ἀναγράφονται στὸ σχέδιο. Ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐλλιπή, τὰ ὑψόμετρα δίνονται ἐδῶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

4. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 236.

5. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1.

6. Τοῦ Ἴδιου, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 6.

7. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238. Ἡ Δροσογιάννη ἀναφέρει ὅτι τὸ πλακόστρωτο πλαισίωνε ζώνη μαρμαροθετήματος πλ. 0,65 μ., χωρὶς νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς ζώνης.

σὲ μιὰ μεταγενέστερη πιθανῶς περίοδο τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Εἶναι δύσκολο νὰ ἑρμηνευθεῖ αὐτὴ ἡ μετατροπή· μπορεῖ μόνο νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ χῶροι δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξακολούθησαν ὕστερα ἀπὸ κάποιες μετασκευὲς νὰ χρησιμοποιοῦνται, στὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας[1]. Στὸ χῶρο, τέλος, τῆς αὐλῆς ἀποκαλύφθηκε τμῆμα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀπὸ λευκὲς ψηφίδες. Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ πατοῦσε μαρμάρινο «περίζωμα» (τοιχοβάτης;), πλάτους 0,20 μ. περίπου. Στὸν ἴδιο ἐπίσης χῶρο, δυτικὰ ἀπ' τὸ τριπλὸ ἄνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ κουρασάνι[2].

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ὡς τώρα δημοσιευμένο ὑλικό, μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διαπιστώσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ναό: Τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου εἶναι ἐντυπωσιακό. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ἀνασκαμένου κτηρίου, χωρὶς τὴν αὐλή, εἶναι 122 μ. Ὁ κυρίως ναὸς χωρὶς τὴν ἀψίδα ἔχει μῆκος 97,1 μ. καὶ πλάτος 53,05 μ.[3]. Εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους μεγάλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ τὴν Ἀχειροποιητο[4]. Τὸ μόνο ἀναλόγου μεγέθους μνημεῖο στὸ βαλκανικὸ χῶρο εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδη στὸ Λέχαιο, μὲ μῆκος ναοῦ 99 μ. καὶ μέγιστο πλάτος 45 μ. περίπου[5].

Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἑλληνιστικῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς: εἶναι πεντάκλιτος μὲ νάρθηκα καὶ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει ἐξωνάρθηκας ἢ ἀνατολικὴ στοὰ αἰθρίου. Δυτικὰ ἀπ' τὸ κτήριο ἐκτείνεται αὐλὴ ποὺ εἶχε πιθανῶς πλάγιες στοές. Δεν εἶναι γνωστὸ ἂν διέθετε ἐγκάρσιο κλίτος· τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκαν στὸ θεμέλιο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ ναοῦ οἱ ἀπολήξεις τῶν βορείων στυλοβατῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἀντένδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους[6].

---

1. Σελ. 205 καὶ σημ. 5 τῆς σ. 205.

2. Μ. Καλλιγᾶς, ΠΑΕ 1941, σ. 45, καὶ Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238.

3. Ὁ κυρίως ναὸς μπορεῖ κατὰ τὸ μέγεθος νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (διαστ. ναοῦ, 124 × 54 μ.). Εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ (μῆκ. 75,50 μ.), ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τῆς Ἐφέσου (μῆκ. ἀρχαιοτέρου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου 76 μ. καὶ τῆς Παναγίας 87 μ.). Εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων (διαστ. ναοῦ 44,70 × 29,30 μ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Aboba (συνολ. μῆκος 71,5 μ.).

4. Τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἶναι περίπου 47 μ. καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου 37,40 μ.

5. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1961, εἰκ. 1.

6. Σύμφωνα μὲ τὴ Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 240, ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἐγκάρσιο κλίτος. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὕπαρξη τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μὲ βάση καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀπολήξεις τῶν στυλοβατῶν φτάνουν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, γιατὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ναοὺς μὲ ἐγκάρσιο κλίτος. Βλ. σχετ. Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, Ι, σ. 177.

Ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ δίριχτη κεραμοσκεπὴ στέγη γιὰ τὸ κεντρικὸ καὶ μονόριχτη γιὰ τὰ πλάγια κλίτη· τὰ πάχη τῶν θεμελίων δὲν ἐπιτρέπουν ἄλλο τρόπο στέγασης. Τὰ πάχη αὐτά, συγκρινόμενα μεταξύ τους, μποροῦν ἐπίσης νὰ προσφέρουν μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ: Ἔτσι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πάχη τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ πάχη τῶν θεμελίων τῶν πλαγίων στυλοβατῶν, σημαίνει ὅτι τὰ φορτία τῶν στυλοβατῶν ἦταν μικρότερα καὶ ἑπομένως εἶναι λογικὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ὑπερῶα πάνω ἀπὸ τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη. Τὸ μεγαλύτερο ἐπίσης πάχος τῶν κεντρικῶν στυλοβατῶν ἀποτελεῖ ἔνδειξη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη ὑπόθεση, ὅτι οἱ κιονοστοιχίες τοῦ μεσαίου κλίτους ἦταν δίτονες—ἐφόσον δεχόμαστε δίτονες κιονοστοιχίες στοὺς πλάγιους στυλοβάτες— καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία τοῦ ὑπερώου ὑπῆρχε ὑψηλὸς συμπαγὴς τοῖχος φωταγωγοῦ[1].

Ἡ κυκλική, ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικά, κόγχη τοῦ ναοῦ φωτιζόταν ἀπὸ ἕνα πεντάλοβο ἢ πέντε παράθυρα[2]. Ὁ ἀριθμός τους προκύπτει ἀπ' τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντηρίδων, ἂν δεχθοῦμε ὅτι μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν πρώτων ἀπὸ Β καὶ Ν ἀντηρίδων δὲν ὑπῆρχαν παράθυρα.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η: Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες εἶναι βέβαια ἀνεπαρκὴ γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Θὰ ἐξετασθοῦν ὅμως ἐδῶ ὅλες οἱ ἐνδείξεις ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ κάποια χρονολογικὰ πλαίσια. Τὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ: μέγεθος, δρομικότητα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ κόγχη, ἀποδίδονται συνήθως στοὺς πρώτους παλαιοχριστιανικοὺς ναούς. Ὁρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὅμως ὁδηγοῦν σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ συναντιοῦνται κυρίως στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κτηρίου. Ἡ συνύπαρξη νάρθηκα καὶ ἀν. στοᾶς συναντᾶται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς στὸ Πέργαμο[3], στὶς βασιλικὲς Α καὶ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» στοὺς

1. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βέβαια ἀνεπαρκὴ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια δεδομένα, χωροῦν καὶ ἄλλες λύσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν συνηθίζονται σὲ ναοὺς τοῦ λεγόμενου ἑλληνιστικοῦ τύπου. Σύμφωνα μὲ τὶς λύσεις ποὺ προτάθηκαν παραπάνω, ἡ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ παρουσίαζε πολλὲς ἀναλογίες μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

2. Ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη ἔχουν ἐπίσης ἡ Ἀχειροποίητος, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἡ Ροτόντα (Ἅγιος Γεώργιος)· ἀνάλογα διαμορφώνεται καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ κόγχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης. Οἱ κόγχες αὐτὲς καλύπτονται ἐξωτερικὰ μὲ ξύλινη κεραμοσκεπὴ στέγη ἡμικωνικῆς μορφῆς. Παράθυρο κόγχης μὲ ἀμφικίονες ἔχει ὁ Ἅγ. Δημήτριος καὶ πιθανὸν ἡ παλαιότερη φάση τῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου.

3. A. C o n z e, Altertümer von Pergamon, I_2, σ. 304, εἰκ. 103.

Φιλίππους[1], στὴ βασιλικὴ Α τῆς Ἀμφιπόλεως[2], στὴ βασιλικὴ Γ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν[3], στὴ βασιλικὴ τῆς Βραυρώνας[4], τῆς Σικυώνας[5], τοῦ Λεχαίου[6], Πανόρμου Κρήτης[7] καὶ στὶς βασιλικὲς Καμπανόπετρας καὶ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» Κουρίου στὴν Κύπρο[8]. Ἡ διαμόρφωση τοῦ τελευταίου πρὸς δυσμὰς χώρου, ποὺ ὅπως κι ἂν ὀνομαστεῖ, ἔδινε στὸ αἴθριο, ὄχι μὲ κιονοστοιχία, ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸ ἁπλῶν καὶ πολλαπλῶν ἐλεύθερων ἀνοιγμάτων, συναντᾶται ἐπίσης στὴ βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου Λέσβου[9] καὶ στὸ Μεριαμλίκ[10]. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν παραδειγμάτων ὅπου συναντοῦνται αὐτὲς οἱ μορφές, τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ στὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα[11].

Χρονολογικὲς ἐνδείξεις παρέχουν ἐπίσης καὶ τὰ δάπεδα τοῦ κτηρίου. Ἀπὸ τὰ πλακόστρωτα, ψηφιδωτὰ καὶ μαρμαροθετηματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ναό, μόνο τὰ δύο τμήματα μαρμαροθετημάτων μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρονολογικὰ τεκμήρια. Τὸ ἕνα βρίσκεται στὸ χῶρο τοῦ Βήματος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ συναπτόμενα ἑξάγωνα καὶ μεταξύ τους μικρότερα κατὰ κορυφὴ τετράγωνα (σχέδ. 3). Τὸ θέμα εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο, συνηθίζεται ὅμως περισσότερο σὲ μνημεῖα τῶν τελῶν τοῦ 5ου ἢ ἀρχῶν

---

1. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, πίν. 15-16, καὶ Σ τ. Πελεκανίδη, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, σ. 114 κ.ἑ.

2. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Rome 1977, σ. 93 κ.ἑ. (ἀπ' ὅπου στὸ ἑξῆς οἱ παραπομπὲς γιὰ τὶς νεότερες ἑλληνικὲς ἀνασκαφές).

3. D. Pallas, ὅ.π., σ. 45 κ.ἑ.

4. Ε. Στίκα, ΠΑΕ 1951, σ. 53 κ.ἑ., ΠΑΕ 1952, σ. 73 κ.ἑ., καὶ ΠΑΕ 1953, σ. 103-104.

5. D. Pallas, ὅ.π., σ. 172 κ.ἑ.

6. Ὅ.π., σ. 165 κ.ἑ.

7. Ν. Πλάτωνος, ΠΑΕ 1943, σ. 112 κ.ἑ., καὶ Κ. Καλοκύρη, ΠΑΕ 1953, σ. 321 κ.ἑ.

8. D. Pallas, σ. 293 κ.ἑ. (Καμπανόπετρα), καὶ A. Papageorgiou, The Early Christian Architecture of Cyprus (L'art paléochrétien de Chypre), «Chypre dans le mond byzantin, XVe Congrès Int. d'Etudes Byzantines», Athènes 1976, εἰκ. 1 (Κούριο, βασιλικὴ «extra muros»).

9. Ἀ. Ὀρλάνδου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΕ 1929, σ. 4 κ.ἑ.

10. E. Herzfeld-S. Guyer, Meriamlik und Korykos, MAMA II, Manchester 1930, σ. 47, εἰκ. 46.

11. Μὲ βάση τὶς ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφέων, ἐκτὸς ἀπὸ περιπτώσεις, ὅπως ἡ βασιλικὴ τοῦ Περγάμου, ποὺ χρονολογήθηκε ἀόριστα ἀπὸ τὸν Strzygowski στὸν 4ο αἰώνα, γύρω στὰ 1903, ἡ βασιλικὴ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» τῶν Φιλίππων, γιὰ τὴν ὁποία ἰσχυρὲς ἐνδείξεις τοποθετοῦν τὴν ὑπάρχουσα ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Πανόρμου, ἡ ὁποία μὲ βάση τὸ γλυπτό της διάκοσμο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.

6ου αἰ.[1]. Τὸ δεύτερο βρέθηκε μέσα στὸ μέσο κλίτος καὶ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὅπως στὸ σχ. 4· δὲν βρῆκα ἀκριβῶς ἀντίστοιχο παράδειγμα, παρουσιάζει ὅμως στενὴ συγγένεια μὲ ἕνα θέμα μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ βασιλικὴ τοῦ Kal'at Sim'ân, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.[2], καὶ ἕνα θέμα ἀπὸ τὸ νοτ. πτερὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου[3].

Τέλος, χρονολογικὲς ἐνδείξεις μποροῦν νὰ προσφέρουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ναό. Στὴν κατηγορία αὐτὴ μποροῦν, πιστεύω, νὰ περιληφθοῦν τὰ κιονόκρανα ποὺ βρίσκονται ἢ βρίσκονταν σὲ δεύτερη χρήση στὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας: Ἐδῶ περιλαμβάνονται τὰ κιονόκρανα μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα[4] καὶ τὰ «τεκτονικὰ»[5] κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου, τὰ σύνθετα ἰωνικὰ κιονόκρανα ποὺ βρίσκονταν στὸ ὑπερῶο[6] (πίν. 1α-δ καὶ 2α) καὶ ἀντικαταστάθηκαν γύρω στὰ 1910 μὲ νεωτερικὰ[7] καί, τέ-

1. Στὴ βασιλικὴ Λόγγου Ἐδέσσης, στὴ βασιλικὴ Ἁγ. Γαβριὴλ στὴν Κῶ, στὴ βασιλικὴ τῶν Σόλων καὶ στὴ Μονὴ Ἁγ. Βαρνάβα στὴν Κύπρο. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ ποὺ μοῦ ἔδωσε τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο της.

2. Βλ. σχετ. R. Naumann, Mosaik- und Marmorplattenböden in Kal'at Sim'ân und Pirun, AA 57(1942) τ. 19-46, πίν. 9, 20.

3. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1958, πίν. 100 α.

4. Βλ. σχετ. R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, σ. 141 κ.ἑ. Ἐπίσης Στ. Πελεκανίδη, Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 131-143. (Ἀναδημοσίευση ἀπ' τὰ «Μακεδονικὰ» 2, 1941-52, σ. 167-178). Ὁ Kautzsch χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὁ Πελεκανίδης στὸ βιβλίο του, ὅ.π., σ. 137, στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα πιστεύει ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἔγιναν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο.

5. Kautzsch, ὅ.π., σ. 184 κ.ἑ. Ἐπίσης Μ. Καμπούρη, Δύο κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΠΘ Στ' 1 (τμ. ἀρχιτ.) (1973-74) 65-80. Ἡ Καμπούρη συνδέει τὰ δύο κοινόκρανα μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγ. Πολυεύκτου τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ πρωιμότερα· ἐπισημαίνει ἐπίσης (σ. 75) τὴν πιθανότητα νὰ προέρχονται τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό. Στὸν 6ο αἰ. χρονολογεῖ ἐπίσης τὰ κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου καὶ ὁ O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 47.

6. Ὁ R. Kautzsch, ὅ.π., σ. 168, χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα αὐτὰ μεταξὺ 480-520 μ.Χ. καὶ τὰ ἐντάσσει σὲ μιὰ ὁμάδα μαζὶ μὲ τὰ ἀμφικιονόκρανα τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (ὅ.π., ἀριθ. 546, πίν. 33), τὸ κιονόκρανο ποὺ βρίσκεται in situ ἀνατολικὰ τῆς κόγχης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ὅ.π., ἀριθ. 548, πίν. 34) καὶ τμήματα ἀπὸ δύο κιονόκρανα ἐντοιχισμένα στὴ Μονὴ Λιβὸς τῆς Κωνσταντινούπολης (ὅ.π., ἀριθ. 549, πίν. 34). Ἕνα παρόμοιο κιονόκρανο διακρίνεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, Paris 1963, πίν. 19,1, στὸ βάθος τῆς εἰκόνας δεξιά. Ἕνα ἄλλο δεῖγμα ἀπὸ τὴν Τόμι (Κωνστάντζα), παραθέτει ὁ I. Barnea, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Rome 1977, σ. 196, εἰκ. 69,1. Τέλος, συγγενικό, ἀλλὰ σ' ἕνα στάδιο παραπέρα ἐξέλιξης, εἶναι ἕνα κιονόκρανο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὸ Ἔβδομο, τώρα στὸν κῆπο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κων/πόλεως. Βλ. σχετ. T. F. Matthews, The Byzantine Churches of Istanbul, London 1976, πίν. 14,4.

7. Θραύσματα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν αὐλὴ τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἀπ' ὅπου συγκεντρώθηκαν καὶ καταλογογραφήθηκαν πρόσφατα, ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζ. Ἀρχαιοτήτων.

λος, τὰ κιονόκρανα ποὺ βρίσκονταν ἤδη σὲ δεύτερη χρήση, στὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ τοποθετήθηκαν μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890 ἀνὰ δύο στὸ προστῶο καὶ ἑκατέρωθεν τῆς δυτ. εἰσόδου τοῦ ναοῦ[1]. Τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν πιθανὴ ἐξαίρεση τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θωράκια, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Σοφία[2], εἴτε ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ δάπεδό της[3], μποροῦν ἐπίσης ν' ἀποδοθοῦν στὸν ἀρχαιότερο ναό. Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέτασή τους θ' ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη μελέτη· ἐδῶ δείχνονται μόνο μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα (πίν. 2, β-γ). Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ παρουσιάζουν ἀναλογίες στὸ μέγεθος, στὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνική, καὶ ἀποτελοῦν ἕνα κλειστὸ σύνολο, ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδο[4].

Οἱ περισσότερες ἐνδείξεις ὁδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., ὁπωσδήποτε ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ[5]. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶχε μεγάλο μέγεθος καὶ παραδοσιακὴ μορφή, δὲν θά' πρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι εἶχε ἱδρυθεῖ νωρίτερα καὶ ἐπισκευάσθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., ὕστερα ἀπὸ κάποια καταστροφή[6].

---

1. Τὰ ἀδημοσίευτα ὡς τώρα αὐτὰ κιονόκρανα παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Βελένη σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980. Ὁ Βελένης τὰ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καὶ τὰ ἀποδίδει στὸ κιβώριο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., πίν. 269 α, β, γ-δ, καὶ Θ. Παζαρᾶ, Κατάλογος Χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινὰ» 9(1977) 41, πίν. 6(11α-β) καὶ σ. 43, πίν. 8(14). Ἐπίσης D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de la Grèce découverts de 1959 à 1973, εἰκ. 37.

3. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1936, σ. 117 κ.ἑ. Ἐπίσης Χ. Μακαρόνα, «Μακεδονικὰ» 2(1941-52) 606 καὶ BCH 71-72 (1947-48) 400. Σήμερα τὰ γλυπτὰ αὐτὰ βρίσκονται στὸν περίβολο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀκέραιες πλάκες θωρακίων ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ροτόντας. Στὸν περίβολο ἐπίσης βρίσκονται γλυπτὰ ἀπὸ περισυλλογὴ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχή, καθὼς καὶ γλυπτὰ ἀπ' τὸν ὑπάρχοντα ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας (Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, σ. 47).

4. Ὁ Θ. Παζαρᾶς, ὅ.π., χρονολογεῖ τὰ δύο θωράκια στὶς ἀρχὲς καὶ στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσονται καὶ τὰ ἄλλα θωράκια ποὺ κοσμοῦνται μὲ ὁμόκεντρους ρόμβους ἐγγεγραμμένους σὲ τετράγωνα καὶ φυτικὰ κοσμήματα στὶς γωνίες. Βλ. σχετ. τὴ χρονολογικὴ κατάταξη γιὰ τὰ θωράκια αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Δ. Πάλλας (Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, BCH 74, 1950, 248 κ.ἑ.).

5. Βλ. παραπάνω, σ. 218, σημ. 4.

6. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης μαρτυροῦν μιὰ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τῆς πόλης, προφανῶς ἀπὸ σεισμούς, στὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Βλ. σχετ. Χ. Μπακιρτζῆ, Παρατηρήσεις ἐπὶ εὑρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν

Μετὰ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ ἱδρύθηκε στὴ θέση του ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἕνα μέρος τοῦ γλυπτοῦ διάκοσμου τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικὰ πάρθηκαν ὑπόψη στὴν κατασκευή του τὰ θεμέλια τῆς βασιλικῆς (βλ. σχέδ. 1), ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ στήριξή του. Ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ στενότερα ἂν συνδεθεῖ μὲ τὴν ἱστορικὰ μαρτυρημένη καταστροφὴ καὶ ἐπανίδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν 7ο αἰ. μ.Χ.[1]. Μιὰ ἔνδειξη ποὺ συνδέει τὰ δύο μνημεῖα εἶναι τὸ κιονόκρανο ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ κιονόκρανα τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁφίας Σοφίας[2]. Εἶναι λοιπὸν λογικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ σεισμοὶ ποὺ συνέβησαν στὸ διάστημα μεταξὺ 630 καὶ 640 μ.Χ. εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας[3] καὶ συνάμα ἀποτελοῦν terminus post quem γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεότερου ναοῦ ποὺ σώζεται ὡς σήμερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ

ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1970, σ. 26 κ.ἑ., καὶ E. Kleinbauer, Report on the Earthquakes in Thessaloniki, «Archaeology» 31,5(1978)60.

1. Τοὺς σεισμοὺς ποὺ συνέβησαν ἕνα περίπου μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου, τὶς καταστροφὲς ποὺ ἐπέφεραν στὴν πόλη καὶ στὰ τείχη, καθὼς καὶ τὴν πυρκαγιὰ ποὺ ξέσπασε μετὰ ἀπὸ λίγο στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας δόνησης, διηγεῖται ὁ Ἀνώνυμος στὸ Τρίτο Θαῦμα τοῦ Ἁγίου (Ἔκδ. P. Lemerle, Les plus anciennes recueils des miracles de Saint Demetrius, Paris 1979, σ. 194, $_{10-15}$ καὶ σ. 195_{30}-196_{5}.

2. Τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ κιονόκρανο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐπισημαίνει ὁ Καλλιγᾶς στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία (Die Hagia Sophia von Thessalonike), ὅ.π., σ. 57. Ἐπίσης κατὰ τὸν Kautzsch, Kapitellstudien, σ. 169 κ.ἑ., τὸ κιονόκρανο αὐτὸ εἶναι «σημεῖο πρὸς σημεῖο ὅμοιο» μὲ τὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερώων τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ βορείου πτεροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τύπου.

3. Ὁ Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie byzantines, Paris 1913, σ. 33, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα μεταξὺ 629 καὶ 634 μ.Χ. Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ δέχθηκε ὁ Ch. Diehl, Les monuments chrétiens de Salonique, σ. 65, καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Ἀθῆναι 1952, σ. 25. Ὁ P. Lemerle, BZ 46(1953) 356, προτείνει χρονολόγηση μεταξὺ τοῦ 620 καὶ 630 μ.Χ. Τέλος ὁ Γ. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 158, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὴ δεκαετία 630-640 μ.Χ.

SUMMARY

Aristotelis Mentzos, A Contribution to the Study of the Earlier Church of Hagia Sophia at Thessaloniki.

The purpose of the present paper is to collect and discuse both the published and unpublished excavation material about the earlier edifices around and below the present Church of Hagia Sophia. The existing church is built on two succesive rows of foundations; the first belongs to a large roman thermae complex, the second to an early christian basilica of large dimensions (the excavated building measures 122 × 53,05 m.). The nave had five aisles, a semicircular internally and externally apse, a narthex and an «exonarthex» that gave to an atrium (Fig. 2). Related to the church are floor remnants of mosaic, opus sectile and marble plaques. The existence of two different types of floors in the narthex and the «exonarthex», suggests that the building had probably more than one phases. Although there is no architectural sculpture that could be safely related to the church, yet some pieces used in the existing church of Hagia Sophia could be related with the earlier church, such as the capitals of the ground floor and galleries, the capitals of the old propylon, as well as some screen fragments reused in the floor of the existing church. Stylistic evidence of the opus sectile floors and the architectural members attributed to the church, as well as certain characteristics in the form of the western part of the building point towards a dating between the end of the 5th and the beginning of the 6th cent. A.D. This does not exclude the hypothesis of an earlier face. The final destruction of the church may be connected with the earthquakes of c. 620-630 A.D. and the burning down of Hagios Demetrius basilica as well.